

Zenon Nowak

Rozwój przestrzenny miasta Susza

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 60-75

1963

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ców, którzy dobrowolnie zostali w Syberii, możemy wymienić jeszcze następujące nazwiska: Krawczyński, Skowroński, Kondli, Galicki, Kozierowski⁵³). Z pewnością było ich znacznie więcej, jednak nie o wszystkich tego rodzaju wypadkach zachował się ślad w archiwach moskiewskich⁵⁴). Ostatnie, sporadyczne wypadki powrotów z zesłania poddanych pruskich miały miejsce w 1872 roku. W aktach datowanych później, nie spotykamy już wzmianek o poddanych pruskich, zesłanych za udział w powstaniu styczniowym.

Polacy z zaboru pruskiego, zesłani do Syberii lub w głąb Rosji, stanowią jeszcze jeden dowód ogólnonarodowego, trójzaborowego charakteru powstania styczniowego. Problemy, poruszone w niniejszym artykule wymagają zapewne jeszcze dalszego rozpracowania. Należałoby jednak w tym celu dotrzeć do archiwów syberyjskich.

ZENON NOWAK

ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA SUSZA

WSTĘP

Miasto Susz w pow. iławskim należy do stosunkowo dobrze opracowanych miast pod względem historycznym w historiografii pomorskiej, mimo że literatura dotycząca go jest ilościowo niewielka.

K.J. Kaufmann jest jedynym historykiem, który badał dzieje Susza. W monografii poświęconej temu miastu, od początków jego dziejów aż do 1930 r., zamieścił on ogromny materiał faktograficzny, oparty na archiwaliach królewieckich, które obecnie są nam trudno dostępne¹). Praca ta jest tym cenniejsza, że na końcu książki dołączono dodatek źródełowy; dla nas ważna jest zwłaszcza zamieszczona tam lista nazwisk obywateli miasta z drugiej poł. XVI w. i XVIII w. Dzięki tej liście można skorygować zbyt tendencyjne, nacjonalistyczne stanowisko, zajęte przez Kaufmanna wobec kwestii pochodzenia mieszkańców Susza. Kaufmann napisał również pracę obejmującą dzieje powiatu suskiego do 1466 r., która przynosi szereg uzupełniających wiadomości dotyczących osadnictwa w okolicach miasta²). Ponadto opublikował on dwa artykuły, dotyczące drobniejszych zagadnień z dziejów Susza³).

⁵³) Ibidem, k. 128.

⁵⁴) Po rozstrzygnięciu sprawy przez cara, zezwolenia na przyjęcie poddaństwa rosyjskiego były wydawane przez miejscowe organa administracji państwowej, stąd też śladów tych spraw należałoby szukać w archiwach syberyjskich.

*) Artykuł niniejszy stanowi studium, opracowane na zlecenie Działu Dokumentacji Naukowej Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie jako materiał dla zagospodarowania przestrzennego miasta Susza. Za pozwolenie na opublikowanie artykułu składam wyrazy podziękowania Kierownictwu PKZ.

¹) K.J. Kaufmann, *Geschichte der Stadt Rosenberg in Westpreussen*, Rosenberg 1937 (cyt. Kaufmann).

²) Tenże, *Geschichte des Kreises Rosenberg*, Bd. I, Marienwerder 1927.

³) Tenże, *Die Kriegsleiden und-Leistungen der Stadt Rosenberg im Jahre 1806/7*, Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins, Jhrg. 17, nr 2, Danzig 1918; tenże, *Die Einführung der Städteordnung in Rosenberg*; tamże, Jhrg. 27, nr 4, Danzig 1928: artykuł ten autor wcielił do wyżej wymienionej monografii o Suszu.

Szereg wiadomości zwłaszcza statystycznych zawiera praca H. Kelle t a t a ⁴⁾ oraz *Deutsches Städtebuch* ⁵⁾.

Dane o architekturze i sztuce daje B. Schmid w wydawnictwie *Bau-und Kunstdenkmäler des Kreises Rosenberg* ⁶⁾.

W literaturze polskiej najważniejsze ogólne wiadomości z dziejów miasta podaje praca zbiorowa *Warmia i Mazury* oraz artykuł w *Słowniku Geografii Turystycznej Polski* ⁷⁾.

Drukowany materiał źródłowy dotyczący początków Susza zawiera kodeks dyplomatyczny biskupstwa pomezkańskiego wydany przez H. C r a m e r a ⁸⁾.

Materiał kartograficzny i ikonograficzny jest bardzo skąpy. Z planów miasta zachował się jedynie plan G e b a u e r a z 1810 r. ⁹⁾, ponadto dwa sztychy z widokiem miasta: Kaspra H e n n e n b e r g e r a z 1595 r. ¹⁰⁾ i Benedykta Chrystiana H e r m a n n a z 1752 r. ¹¹⁾.

1. UKŁAD PRZESTRZENNY MIASTA SUSZA DO POŁ. XIX W.

A. Tło historyczne.

Miasto Susz jest położone w północno-zachodniej części województwa olsztyńskiego, na szerokości geograficznej północnej 53°43' i długości geograficznej wschodniej 21°10,5'.

Rozłożyło się ono na niewielkim pagórku, wznoszącym się 110 m n.p.m. Od strony południowo-wschodniej przylega do rynnowego Jeziora Miejskiego o powierzchni 55,78 ha. Od strony wschodniej miasto opływa strumyk, wpadający do Jeziora Miejskiego. Rozciąga się tu bagnista dolina.

Krajobraz okolicy lekko pofałdowany piaszczystymi i gliniastymi wzgórzami, jest pokryty kępami leśnymi i jeziorami. Na wschód od Susza, w odległości kilku kilometrów, rozciąga się duży kompleks lasów wzdłuż jeziora Jeziorak.

Susz leży w Pomezaniu, która była najdalej na Zachód wysuniętą ziemią zamieszkałą przez Prusów. Obszar zwany Pomezanią na zachodzie sięgał do Wisły, na północy graniczył z Żuławami, na południu z rzeką Osą, a na wschodzie ograniczony był ciągiem jezior

⁴⁾ H. Kelle t a t, *Die Städte Ostpreussen in ihrer geographischen Lage und deren Auswirkung*, Königsberg 1938.

⁵⁾ *Deutsches Städtebuch*, wyd. E. Keyser, Bd. I, *Nordostdeutschland*, Stuttgart—Berlin 1939 (artykuł H. F r e d e r i c h s a), s. 103.

⁶⁾ B. Schmid, *Die Bau-und Kunstdenkmäler des Kreises Rosenberg*, *Die Bau-und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. XII, *Kreis Rosenberg*, Danzig 1906.

⁷⁾ *Warmia i Mazury*. Praca zbiorowa pod red. St. Zajchowskiej, M. Kiełczewskiej-Zaleskiej, Poznań 1953; *Słownik Geografii Turystycznej Polski*, cz. II, Warszawa 1959, s. 1052—1053.

⁸⁾ *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, hrsg. von H. C r a m e r, *Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder*, H. 15—18, Marienwerder 1884—1887 (cyt. UBP).

⁹⁾ Plan miasta Susza z r. 1810, z zaznaczonymi datami pożarów przedmieść z l. 1839, 1842 i 1848 — reprodukcja w pracy K. J. K a u f m a n n a, *Geschichte der Stadt Rosenberg*, między s. 8—9.

¹⁰⁾ Widok miasta od strony południowo-wschodniej z r. 1595 Kaspra H e n n e n b e r g e r a z dopiskami Jana Dewitza z r. 1750 — j.w., s. 339.

¹¹⁾ Widok miasta od strony południowo-zachodniej wraz z dorysowanym z boku kościołem widzianym od strony południowo-zachodniej z r. 1752 Benedykta Chrystiana H e r m a n n a, j.w., s. 340.

od Družna aż do Ostródzkiego. Pozostałością po osadnictwie staropruskim w okolicy Susza jest szereg nazw wsi, a także grodzisko, położone na południe od miasta nad Jeziorem Miejskim. Ziemia ta była świadcząca także przez ludność pochodzenia polskiego, o czym świadczą polskie nazwy osad obok nazw pruskich, a które istniały już przed przybyciem Krzyżaków.

Po utworzeniu w 1243 r. diecezji pomezkańskiej, w skład której weszła Pomezania i część Pogezanii, została ona w 1250 r. podzielona na trzy części, podobnie jak inne diecezje w Prusach. Dwie części otrzymał Zakon Krzyżacki, a trzecią nowo mianowany biskup pomezkański. Uposażenie biskupa obejmowało południową część pruskiej Pogezanii, na północy sięgało do rzeki Liwy i północnego krańca Jez. Dzierżgońskiego, na wschodzie do jeziora Jeziorak, na południu powyżej linii Kisielice i Gardeja, na zachodzie opierało się o dolinę Wisły.

W 1285 r. drugi biskup pomezkański, Wojciech, ustanowił kapitułę w Kwidzynie, jednakże sam będąc księdzem krzyżackim skompletował jej członków spośród duchownych Zakonu. Równocześnie wyposażył ją w trzecią część swego terytorium, obejmującego jej wschodnią część wraz z okolicą Susza. Otrzymałym uposażeniem zarządzał prepozyt kapituły rezydujący na zamku w Symbarku. Od osoby zarządzającej obszar ten nazywano prepozyturą. Wzorem administracji dla terytorium biskupiego i kapitulnego był Zakon Krzyżacki.

Skolonizowanie terytorium kapitulnego wiąże się z faktem utrwalenia władzy Zakonu w Prusach po stłumieniu ostatniego powstania ludności pruskiej (1283 r.)¹²⁾. Kolonizacja rozwinęła się na tym obszarze dopiero na pocz. XIV w. Na okres ten, zapewne na lata 1305—1310, przypada lokacja miasta Susza przez kapitułę pomezkańską, której dokument jednakże się nie zachował¹³⁾. Należy rzypuszczać, że Susz został założony równocześnie z położoną o 21 km na południe — na terenie zakonnym — Iławą już w 1305 r.¹⁴⁾. Widoczne jest, że wsie lokowane na południu prepozytury powstawały w zasięgu oddziaływania Iławy. Kapituła i Zakon Krzyżacki współpracowali przy skolonizowaniu swoich obszarów, której inicjatorem był ten ostatni.

W dniu 20 grudnia 1315 r., na prośbę mieszkańców, został odnowiony przez kapitułę dokument lokacyjny miasta Susza¹⁵⁾. Wynika z niego, że lokacja miasta nastąpiła na prawie chełmińskim. Zasadźcą miasta był zapewne Piotr, który jako sołtys jest wymieniony w spisie świadków odnowionego przywileju lokacyjnego. Miasto otrzymało dwie wsie, nie określone w dokumencie bliżej, prawdopodobnie zniszczone w czasie drugiego powstania pruskiego, leżące w pobliżu niego, które liczyły razem 80 łanów. Z tej liczby 10 łanów przypadło sołtysowi i jego potomkom (*ratione locationis*), na prawie

¹²⁾ K. J. Kaufmann, *Geschichte des Kreises Rosenberg*, Bd. I, Marienweder 1927, s. 99, n.

¹³⁾ Kaufmann, s. 6.

¹⁴⁾ K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934, s. 35, n.

¹⁵⁾ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. II, L. 1, hrsg. von M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1932, nr 140, s. 92—94; Kaufmann, s. 6, podaje błędną datę — 28 XII 1314 r.

dziedzicznym, wolne od czynszu, a 6 łanów stanowiło uposażenie kościoła parafialnego. Reszta, 64 łany, została rozdzielona między mieszczan, którzy po upływie 4-letniej wolnizny mieli płacić od łana 17 szkojców i 2 kury. Poza tym obowiązani byli uiszczać proboszczowi dziesięcinę lub mszalne w postaci pół korca pszenicy i owsa rocznie od każdego łana (co obowiązywało również sołtysa). Ponadto mieszkańcom miasta i dwóch wsi przyznano prawo korzystania z Jeziora Miejskiego z wszystkimi użytecznościami. Mieszczanom dodano jeszcze 10 łanów z jeziorem w puszczy (*in borra*). Prócz tego przeznaczono na ogrody jeden wolny łan, który został podzielony na 1/2 morgowe działki. Posiadacze działek płacili 1 szeląga. Działki te związane były z parcelami w mieście i sprzedaż ich mogła nastąpić jedynie razem. Dochody płynące z ław rzeźnickich i sukienicznych miały być obracane w wysokości 1/3 na cele obronne miasta. Władza zwierzchnia — kapituła — zarezerwowała sobie plac między rowem miejskim i Jeziorem Miejskim aż do miejsca, z którego wypływa potok. Ława miejska została podniesiona przywilejem lokacyjnym do rangi wyższej instancji sądowej dla wsi kapitulnych na prawie niemieckim; przewodniczący jej miał być każdorazowy wójt kapitulny.

W 1361 r. terytorium miasta powiększyło się o dalsze 10,5 łana ziemi położonej nad Starą Liwą. Miasto otrzymało je od kapituły za roczny czynsz w wysokości 17,5 grzywny w ciągu 15 lat; w następnych latach miało opłacać 16 szkojców od łana¹⁶⁾.

Założenie miasta podyktowane było przede wszystkim warunkami ekonomiczno-administracyjnymi. Susz, jako jedyne miasto na terytorium należącym do kapituły, miał spełniać rolę ośrodka wymiany dla wsi tego obszaru, miał też stanowić siedzibę władzy kapitulnej (wicekomtura).

Nazwa miasta jest pochodzenia pruskiego. Wywodzi się ona przypuszczalnie od imienia pruskiego *Suse*¹⁷⁾. Niemiecka nazwa *Rosenberg* przyjęła się po lokacji, jednak pruska nazwa miasta została przyjęta także przez napływową ludność polską i była dalej przez nią używana, o czym świadczy polski spis niektórych miejscowości państwa krzyżackiego pochodzący z poł. XV w., w którym wymieniono *Szusz alias Rosenberg*¹⁸⁾. W poł. XVIII w. August Hermann Lucanus w swym dziele geograficzno-historycznym o Prusach wymienia obie nazwy miasta¹⁹⁾.

O stosunkach gospodarczych Susza w początkowym okresie jego istnienia zachowało się niewiele wiadomości. Podobnie jak w innych nawet większych miastach, w średniowieczu, także w Suszu podstawą utrzymania mieszkańców było rolnictwo i hodowla bydła. W obrębie terytorium miejskiego mieszczanie posiadali gospo-

¹⁶⁾ UBP, nr 49, s. 89—91.

¹⁷⁾ G. Gerullis, *Die altpreussischen Ortsnamen gesammelt und sprachlich behandelt*, Berlin — Leipzig 1922, s. 178.

¹⁸⁾ W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. 215; B. Olszewicz, *Dwie szkicowe mapy Pomorza z połowy XV w.*, Biblioteka Strażnicy Zachodniej nr 1 Warszawa 1937, s. 50.

¹⁹⁾ A.H. Lucanus, *Preussens uralter und heutiger Zustand*, hrsg. von G. Sommerfeld, E. Hollack. Bd. II, Lötzen 1912, s. 147, pochodzenie nazwy Susz błędnie wywodzi z języka polskiego: *Pohlisch Susza, d. i. Trocken, weil es trocken daselbst hergehen...*

darstwa wielkości 3/4 ha, 1/2 morgowe ogrody warzywne i prawo do korzystania ze wspólnych pastwisk. Należy zaznaczyć, że mieszkańcy Susza zajmowali się powszechnie uprawą lnu. Rzemiosło zostało zepchnięte raczej na drugi plan w stosunku do rolnictwa. Dokument lokacyjny wzmiankuje o rzeźnikach i piekarzach, którzy w XV w. zorganizowani byli w cechy. W XV w. istniały też cechy krawców, szewców, tkaczy i sukienników. Wilkierz miejski z XV w. zabraniał mieszkać szewcom, krawcom i piekarzom w promieniu jednej mili od Susza, w obawie przed konkurencją dla rzemieślników w mieście ²⁰).

Organizacja samorządu Susza nie różniła się od organizacji samorządów w innych małych miastach na prawie chełmińskim, które były krępowane przez zwierzchników feudalnych. Na czele miasta stał burmistrz (po raz pierwszy wymieniony w 1361 r.) wraz z radą ²¹). Sądownictwo znajdowało się w rękach sędziego, którym był dziedziczny sołtys (występuje jeszcze w 1391 r.) oraz ławy na czele z przewodniczącym, jego zastępcą i 8 członkami ²²).

Widok miasta od strony południowej (Hennenberger 1595).

Wiek XV nie był pomyślny dla młodej osady miejskiej, która odczuła szczególnie skutki wojen polsko-krzyżackich. W wojnie w 1414 r. tzw. głodowej, miasto zostało niemal doszczętnie zniszczone, ponosząc straty na sumę ok. 12 tys. florenów węgierskich. Ponadto mieszczaństwo ponieśli straty w zbożu, sprzęcie domowym itd. na sumę 6.046 florenów węgierskich. Od zniszczenia zdołał się uratować tylko kościół farny ²³).

Susz był zbyt słabo rozwinięty ekonomicznie, by uczestniczyć w ruchu opozycyjnym stanów przeciw Zakonowi Krzyżackiemu

²⁰) Kaufmann, *Anlagen*, s. 321.

²¹) UBP, nr 49, s. 90.

²²) Ibidem, nr 95, s. 137.

²³) *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. III, hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlike, Leipzig 1866, s. 345; Chr. Krollmann, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Ordenslandes Preussen in den Schadenbüchern (1411/19)*, Berlin 1919, s. 20.

i sprzymierzonych z nim biskupa i kapituły. W Związku Pruskim zaczął brać udział dopiero od początku 1454 r. W kwietniu tego roku w Grudziądzu przedstawiciel Susza Thorner i przedstawiciele innych małych miast wyrazili zgodę na poddanie się Polsce, ustanawiając wielkie miasta swymi pełnomocnikami w tej sprawie²⁴). W lipcu 1454 r. miasto zostało zobowiązane taksą do płacenia 25 grzywien na rzecz Związku Pruskiego²⁵).

Po klęsce pod Chojnicami (18 IX 1454 r.) miasto zostało zajęte przez zaciężnych Zakonu, w którego rękach pozostało do końca wojny. Pokojem toruńskim 1466 r. Susz wraz z całą Pomezanią znalazł się po stronie krzyżackiej nadal jako uposażenie kapituły pomezańskiej, jednak biskupstwem pomezańskim zarządzał do 1478 r. Polak, biskup chełmiński — Wincenty Kielbasa. Na miasto spadły nowe klęski w 1478 r., w czasie wojny Kazimierza Jagiellończyka z biskupem warmińskim Mikołajem Tungenem wspieranym przez Krzyżaków. Z powodu tych wielokrotnych zniszczeń wojennych, kapituła pomezańska uwolniła miasto w 1499 r. od czynszów na okres czterdziestu lat. Przyznano wtedy miastu wieś *Media Villa*, leżącą na miejscu dzisiejszego Kamieńca (*Finkenstein*), ze wszystkimi przynależnościami²⁶).

W 1520 r. w trakcie wojny Albrechta Hohenzollerna z Zygmuntem Starym miasto, mimo że zostało zajęte przez oddziały polskie i złożyło hołd królowi polskiemu, po jej ukończeniu w r. 1521 pozostało w dalszym ciągu w ramach państwowości krzyżackiej²⁷).

Po sekularyzacji Zakonu Krzyżackiego w r. 1525 biskup Erhard von Queis i kapituła pomezańska w 1527 r. przyjęli luteranizm, odstępując równocześnie swe dawne uposażenie księciu Albrechtowi²⁸). Dawne posiadłości kapituły, jako komornictwo szymharskie, Albrecht nadał wraz z Suszem Erhardowi von Queis. Po jego śmierci dostały się one w 1532 r. na własność biskupowi sambijskiemu, Georgowi von Polentz i jego rodzinie, pozostając w jej władaniu do 1669 r. W tym roku Samuel von Polentz sprzedał Susz wraz z przyległymi dobrami Georgowi Ablowi von Tettau, który z kolei sprzedał je w 1671 r. Albrechtowi Schackowi von Wittenau²⁸).

W pierwszej wojnie szwedzko-polskiej (1626—1635) neutralność elektora i księcia pruskiego Jerzego Wilhelma nie uchroniła Prus Książęcych od tej wojny i jej skutków. W 1629 r. Susz został dotkliwie splądrowany przez wojska polskie i szwedzkie.

W latach 1708—1711 w Prusach grasowała dżuma, która nie ominęła także Susza. Mieszkańcy przenieśli się nawet na drugą stronę jeziora i tam mieszkali w barakach aż do jej wygaśnięcia²⁹).

W czasie wojny siedmioletniej (1756—1763) miasto poniosło straty, gdyż zajęte zostało przez wojska rosyjskie, które nękały je kontrybucjami.

²⁴) *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, hrsg. von M. Toeppen, Bd. IV, Leipzig 1884, s. 401.

²⁵) *Ibidem*, Bd. IV, s. 437.

²⁶) Kaufmann, s. 9.

²⁷) *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. V, Leipzig 1874, s. 436.

²⁸) UBP, nr 215, s. 288—290; Wilhelm J.A.F. von Tettau, *Urkundliche Geschichte der Tettauischen Familie in den Zweigen Tettau und Kinsky*, Berlin 1878, s. 263/4.

²⁹) Kaufmann, s. 151.

Dotkliwsza w skutkach była okupacja francuska w latach 1806—1807. Pobyt wojsk francuskich i związane z tym obowiązki kosztowały miasto olbrzymią sumę 94.654 talarów, tym bardziej że w pobliskim Kamieńcu mieściła się główna kwatera wojsk francuskich, w której przebywał Napoleon ³⁰). Okupacja ta zrujnowała miasto finansowo i gospodarczo, tak że w następnych latach borykało się z dużymi trudnościami; w 1808 r. w mieście panował nawet głód.

W życiu gospodarczym miasta w XV — XVIII w. nie nastąpiły żadne istotne zmiany. Rolnictwo pozostało w dalszym ciągu głównym źródłem utrzymania mieszkańców. Mieszczanie próbowali rozszerzyć swój areal ziemi; zachowała się np. wiadomość z 1543 r., że 14 mieszczan dzierżawiło majątek w Ulnowie, płacąc 20 grzywien rocznie czynszu zwierzchnikom komornictwa szymbarskiego.

Z rzemiosł najważniejszym źródłem utrzymania było piwowarstwo i jego wyszynk. Było ono uprawiane przez wszystkich zamożniejszych obywateli miasta (*Mälzerbürger*), których liczba w r. 1789 wynosiła 101. Najliczniej uprawianym rzemiosłem było szewstwo, którym w 1599 r. trudniło się 21 mistrzów, a w 1793 r. cech tego rzemiosła liczył 60 członków. Szewcy posiadali też własne ławy na rynku. Wielka liczba rzemieślników tego cechu wskazuje na to, że produkcja ich przeznaczona była na eksport. Nielicznie reprezentowały się natomiast inne rzemiosła jak krawiectwo, kowalstwo, murarstwo, garncarstwo, stolarstwo i bednarstwo, o których brak dokładniejszych danych. Tkactwo i sukiennictwo było dość liczne w XV w., jednak w 1742 r. uprawiał je tylko jeden rzemieślnik. Z rzemiosł spożywczych wymienić należy piekarstwo, którym w 1530 r. trudniło się 5 rzemieślników i rzeźnictwo (3 rzemieślników). W 1789 r. powstała w Suszu pierwsza niewielka fabryka tabaki, która jednak szybko upadła ³¹).

Z innych zakładów przemysłowych działających w Suszu, wymienić należy dwa młyny poruszane siłą pociągową (koźmi lub wołami), jeden założony w 1782 r. dla mielenia śruty, potrzebnej do pędzenia gorzałki, a drugi zbożowy — zbudowany w 1818 r. na przedmieściu przez Michała Dahma, oraz cegielnię, która znajdowała się na północ od miasta, przy ul. Stodolnej (obecnie ul. Kajki).

Handel nie odgrywał żadnej roli, mimo że w XVIII w. w Suszu odbywało się corocznie 5 targów.

Na ankietę rządu pruskiego, rozesłaną w 1774 r. do wszystkich miast z zapytaniem o ich aktualnej sytuacji gospodarczej, magistrat odpowiedział, że w Suszu nie ma kupców, podając jako przyczynę tego stanu rzeczy odsunięcie dawnej drogi Warszawa — Gdańsk od miasta ³²).

Przechodząc do omówienia spraw ustrojowych należy zaznaczyć na wstępie, że po przejściu Susza w ręce prywatne w r. 1527 samorząd jego jeszcze bardziej został uszczuplony niż w poprzednim okresie. Wybór burmistrza był uzależniony od zwierzchników miasta, którzy go potwierdzali i wprowadzali na urząd. Również

³⁰) Tenże, *Die Kriegsleiden-und leistungen der Stadt Rosenberg im Jahre 1806/7*, s. 42—44; także zob. E. Joachim, *Napoleon in Finkenstein*, Berlin 1906.

³¹) Kaufmann, s. 111, n.

³²) Ibidem, s. 131.

członkowie rady i sędzia byli przez nich mianowani. Ingerowanie władzy zwierzchniej w sprawy samorządu miejskiego, jak też dążenie jej do zwiększenia swych dochodów z miasta, stało się powodem ostrej walki z mieszczaństwem. Sprawy te w miarę wzrostu centralizmu Hohenzollernów rozstrzygała władza państwowa. Po długotrwałym sporze w 1793 r. zwierzchnicy miasta Wittenauowie zachowali jedynie minimalne przywileje m. in. potwierdzenie wyboru burmistrza i wprowadzenie go na urząd oraz opłaty: tytułem zwierzchnictwa (33 talary i 40 gr., za czynsz gruntowy 22 tal. 20 gr., targowe i stoiskowe 4 tal., za warzenie piwa 4 tal. i 50 gr. oraz za ławy rzeźnicze 2 tal. 50 gr.)³³⁾.

Ustawa o reformie ustroju miejskiego w państwie pruskim z 1808 r. ograniczyła wpływ Wittenauów na miasto. Ostatecznie jednak uwolniło się ono od swoich zwierzchników dopiero w 1817 r.

Bliższe dane o liczbie ludności Susza i jego składzie narodowościowym pochodzą dopiero z XVI w. K. J. Kaufmann ustalił, że w 1543 r. miasto liczyło 415 mieszkańców, a w 1576 — 515³⁴⁾. Przyjął on założenie, że na jeden dom w mieście i na przedmieściu przypadała rodzina licząca 5 osób, co po pomnożeniu przez ilość domów 83 w 1543 r. i 103 w 1576 r. dało powyższe dane. Obliczenia Kaufmanna budzą pewną wątpliwość, zwłaszcza duża różnica — przyrost w ciągu 33 lat 100 mieszkańców, dlatego można je przyjąć jedynie z zastrzeżeniem.

Z 1576 r. znany jest wykaz obejmujący 106 imion i nazwisk obywateli miasta. Mogą one służyć za podstawę przy ustaleniu pochodzenia mieszkańców³⁵⁾. I tak mamy 84 mieszkańców o wyraźnie niemieckich nazwiskach, w tym 59 mieszczan, 13 mieszkańców bud i 12 przedmieszczan, natomiast o nazwiskach polskich (np. Hankoffsky, Groch, Koppanneck), występuje 17 mieszkańców (9, 5, 3). Do kategorii nieokreślonej zaliczono 4 osoby, występujące pod samym imieniem (Simonie, Lorentz, Stefanie) lub pod nazwiskiem urobionym od zawodu (Kleinschmidt). Jedna osoba nosi nazwisko pruskie Nawayda. Z tych obliczeń wynikałoby, że na 4,9 Niemców przypadał 1 Polak.

Ludność polska była wyznania ewangelickiego; pastorzy odprawiali nabożeństwa w języku polskim w kaplicy przy drodze do Kamieńca. Trwały one tam do około połowy XVII w. Od tego czasu aż do września 1799 r. nabożeństwa w języku polskim odbywały się w kościele farnym, w każdą niedzielę o godzinie 7 rano³⁶⁾. W latach 1696—1699 funkcję proboszcza w Suszu pełnił Jan Monet, który był zarazem tłumaczem polskich pieśni i współwydawcą polskiego kancjonału³⁷⁾. Organistą i kantorem był każdorazowy rektor szkoły miejskiej, który musiał znać język polski. W 1785 r. po śmierci rektora Barańskiego, magistrat próbował obsadzić to sta-

³³⁾ Ibidem, s. 45/46.

³⁴⁾ Ibidem, s. 14/15.

³⁵⁾ Ibidem, *Anlagen*, s. 325; także zob. H. Górowicz, *Nazwiska ludności autochtonicznej Powiśla*, Rocznik Gdański, t. XIX/XX Gdańsk 1961, s. 163—180.

³⁶⁾ Kaufmann, s. 223.

³⁷⁾ Wł. Chojnacki, *Zbory polsko-ewangelickie w byłych Prusach Wschodnich w XVI—XX w.*, Reformacja w Polsce, R. XII, 1953—1955, Warszawa 1956, s. 390.

nowisko człowiekiem, który nie posiadał znajomości języka polskiego. Konsystorz ewangelicki w Kwidzynie orzekł jednak, że rektor musi znać język polski, gdyż pełni też funkcję organisty i kantora, a proboszcz musi w tym języku wygłaszać kazania³⁸⁾. Nowym rektorem został Krzysztof Nadrowski, pozostając na tym stanowisku do 1794 r.

W 1777 r. Susz liczył 762 mieszkańców, łącznie z żołnierzami stacjonującymi w mieście i ich rodzinami³⁹⁾.

Z lat 1708, 1719, 1750, 1789 znamy z nazwiska 363 mieszkańców⁴⁰⁾, 294 osoby noszą nazwiska niemieckie (w tym 256 mieszczan, 23 mieszkańców bud, 15 przedmieszczan), a 70 osób nazwiska czysto polskie (45, 12, 13). Natomiast 4 osoby wymienione jedynie pod imieniem uznano za nieokreślone. Stosunek wynosi więc 1 Polak : 4,2 Niemca.

J. F. Goldbeck w swojej topografii z 1789 r. podaje, że mieszkańcy Susza mówią po polsku i po niemiecku⁴¹⁾. W programie szkoły miejskiej obowiązywała nauka języka polskiego obok innych przedmiotów (języka niemieckiego, łaciny, historii i geografii).

Dopiero wiek XIX przyniósł zmniejszenie elementu polskiego w samym mieście i powiecie suskim, co było wynikiem świadomej akcji germanizacyjnej. Odtąd też decydują inne kryteria w ustalaniu narodowości, samo brzmienie nazwiska nie może jej przesądzać.

Przyrost ludności Susza odbywał się bardzo powoli: w 1801 r. — 963 mieszk., w 1812 — 1.140 mieszk., w 1817 — 1.239 mieszk., w 1829 r. — 1.570 mieszk., w 1834 r. — 1.478 mieszk., w 1843 r. — 2.200 mieszk. + 189 żołnierzy skoszarowanych w mieście, w 1857 r. — 2.738 mieszk. Dopiero w połowie XIX w. zaznacza się wyraźny wzrost liczby mieszkańców; w 1834 r. można zauważyć spadek w wyniku grasującej tu cholery, podczas której zmarło 100 ludzi.

B. Przemiany przestrzenne.

Miasto Susz zostało lokowane — jak wykazano wyżej — zapewne w pierwszym 10-leciu XIV w. Wybór miejsca na lokację podyktowany był dogodnymi warunkami terenowymi. Nowa osada została założona na niewielkim pagórku, wznoszącym się 110 m npm, nad najbliższą okolicą. Miasto zostało rozplanowane — zgodnie z naturalnymi warunkami terenowymi — w kształcie kolistym o średnicy 220 m, zniekształconym nieco w części południowo-wschodniej.

Susz został wcześniej otoczony murem, który B. Schmid⁴²⁾, według techniki murarskiej datuje na XIV w., i rowem, o czym wspomina odnowiony dokument lokacyjny z 1315 r. Mur został zbudowany do połowy z kamieni polnych, a reszta z cegły. Wzmocniono go 17 wieżami, istniejącymi na planie Gebauera z 1810 r.

³⁸⁾ Kaufmann, s. 242.

³⁹⁾ Liczbę mieszkańców i w następnych latach podaje według *Deutsches Städtebuch*, Bd. I, s. 103.

⁴⁰⁾ Zob., przypis 35.

⁴¹⁾ J.F. Goldbeck. *Vollständige Topographie des Königreichs Preussen*, Bd. II, Königsberg — Leipzig 1789, s. 10.

⁴²⁾ B. Schmid, op. cit., s. 204.

Od XVI w. do muru miejskiego dobudowywano domy, które popularnie nazywano podmurkami. W 1719/20 r. w kilku miejscach mur wzmocniono palisadą. W pierwszej poł. XIX w. groził on zawaleniem i został rozebrany. Zachowały się dotąd tylko jego fragmenty. Do miasta prowadziły trzy bramy: od wschodu Szpitalna, od zachodu Prabucka — jako bramy główne; trzecia brama, zwana Wodną, prowadziła do Jeziora Miejskiego. W XVIII w. wymieniona jest jeszcze furta zwana Zamkową, prowadząca do dworu zwierzchnika miasta, o której jednak nie wspomina miejski inwentarz z 1730 r. ⁴³⁾.

Samo miasto w obrębie murów zostało rozplanowane dość regularnie, jedyną trudność powodował kolisty kształt. Środek miasta zajmował rynek prawie w kształcie kwadratu, o wymiarach 72 m × 65 m, z którego pod kątem prostym rozchodziły się ulice. Wewnątrz miasta wzdłuż murów biegła ulica obwodowa, a poza murami i rowem — droga. Główną arterią komunikacyjną stanowiła oś wschód — zachód, tj. droga z Iławy do Prabut, prowadząca przez Eramę Szpitalną, dzisiejszą ulicę Iławską. Następnie rozwidlała się ona na północ i południe i dalej biegła już równoległymi ulicami: Szeroką (dziś Jedności Narodowej), wzdłuż północnej pierzei Rynku i Ciasną, wzdłuż południowej pierzei Rynku z wylotem na Bramę Prabucką.

Miasto dzieliło się na 18 bloków (w tym dwa bloki zajęte przez Rynek i kościół parafialny). Bloki przy murach, na skutek ich kolistego kształtu, nie były regularne. Pośrodku rynku znajdował się ratusz. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1391 r. ⁴⁴⁾. W 1414 r. spalił się zapewne z całym miastem, później został odbudowany, gdyż w źródłach znajdujemy ślady jego istnienia. Rada miejska w 1818 r. stwierdziła, że miasto od dawna nie ma ratusza, mimo iż w 1783 r. stały jeszcze mury o wymiarach dł. 76 stóp, szer. 39 i wys. 30 stóp ⁴⁵⁾. Wiadomo też, że ratusz posiadał wieżę z zegarem. Pod ratuszem rozciągały się piwnice, obok kilku mniejszych pomieszczeń dla kramów była duża piwnica radziecka, w której odbywał się wyszynk wina i miodu. Od XVI w. ratusz był otoczony budami. W 1783 r. plac po ratuszu został wydzierżawiony rajcy Jakubowi Birnbaumowi za 20 talarów i 60 gr. czynszu rocznego pod warunkiem, iż w wypadku projektu wybudowania nowego ratusza będzie musiał on zwrócić plac i zburzyć wzniesione budynki. W jednym z tych budynków od XIX w. mieściła się apteka.

Kościół farny, usytuowany w południowo-wschodniej stronie miasta, górował swoją sylwetą nad miastem. W tej części miasta spełniał on rolę bastionu, wzmacniającego linię obwarowań miejskich. Początek budowy kościoła przypada na okres lokacji miasta, a koniec na drugą połowę XIV w. ⁴⁶⁾. Z usytuowanej asymetrycznie wieży widać, że wzorem dla kościoła była katedra kwidzyńska ⁴⁷⁾. Strona północna i zachodnia w następnych wiekach uległy przebudowie. Wnętrze kościoła straciło obecnie zupełnie swój pierwotny wygląd. W tej chwili charakter nadaje wnętrzu renesansowy wystrój z początku XVII w. Jedynym śladem po bogatej polichromii

⁴³⁾ Kaufmann, s. 10.

⁴⁴⁾ UBP, nr 95, s. 138.

⁴⁵⁾ Kaufmann, s. 36.

⁴⁶⁾ B. Schmid, op. cit., s. 206—207.

⁴⁷⁾ Warmia i Mazury, cz. I, s. 341/342.

gotyckiej jest malowidło przedstawiające św. Weronikę z chustą i klęczącego fundatora. Do XVIII w. zmarłych chowano na cmentarzu przy kościele.

Na dziedzińcu kościelnym od strony północnej znajdował się od XVI w. budynek szkoły miejskiej, który w 1755 r. został zburzony i na nowo zbudowany.

Wszystkie bloki w mieście zostały podzielone na wąskie parcele budowlane. Najczęściej występowała działka o wymiarze 7,065 m szer. i 39,250 dł.⁴⁸⁾. Powierzchnia tej działki wynosiła 1/24 morga (277,3 m²). Trzeba zaznaczyć, że narożne działki bloków posiadały większe szerokości frontów, zwłaszcza 7,85 i 8,635 m. Domy mieszkalne zajmowały część parceli od frontu ulicy, a w głębi rozmieszczone były budynki gospodarcze (stajnie i stodoły). Stodoły od początku XVIII w. znajdowały się już poza murem miasta.

Widok miasta od strony północno-zachodniej.
(Ben. Chr. Hermann — 1752)

W XV w. zabudowa w mieście składała się z domów z podcieniami, o czym świadczy wzmianka we wspomnianym piętnastowiecznym wilkierzu, zakazująca stawiania pod nimi wozów na noc. Jak można przypuszczać, domy te były drewniane albo szachulcowe. W następnych wiekach budowano domy jednopiętrowe i parterowe, ze szczytem lub kalenicą zwróconą do ulicy, z przedprożami, przynajmniej w Rynku.

Pierwsze spisy domów pochodzą z XVI w. W 1530 r. były 53 domy i 5 bud wokół ratusza⁴⁹⁾. Spis domów z 1543 r. podaje 55 domów oraz słodownię, 6 bud przy ratuszu i 12 podmurków. W 1576 r. było 68 domów, 6 bud przy ratuszu i 15 podmurków. Wykaz czynszów z 1719 r. podaje 77 domów, 12 bud przy ratuszu i 17 podmurków. W 1742 r. było 80 domów, 9 bud przy ratuszu i 20 podmurków. Wykaz pochodzący z 1751 r. zawiera dokładniejsze wiadomości dotyczące zabudowy. Na ogólną liczbę 103 parceli budo-

⁴⁸⁾ T. Zagrodzki, *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, Studia Wczesnośredniowieczne, t. IV — z. 1, Wrocław — Warszawa — Kraków 1962, s. 81/82 i 85 (ryc. 38).

⁴⁹⁾ Kaufmann, s. 13.

włanych w mieście, nie zabudowanych było 25—26. W 1722 r. wszystkie zrujnowane domy zostały zburzone i z powodu niemożności ich właścicieli z powrotem nie odbudowane, stąd tak wielka liczba pustych placów. W 1779 r. zostało jeszcze 6 wolnych parceli, w 1800 r. już wszystkie działki w mieście zabudowano. W latach 1803—1804 liczba domów wynosiła 101, 10 bud i 23 podmurki; w 1812 r. — 101 domów, 9 bud i 19 podmurków.

Na rozwój zabudowy miasta wpłynęły hamująco pożary. Doszczętnie zniszczył miasto pożar w 1414 r. Znaczne straty poczynił również w mieście pożar w 1454 r. Groźne w skutkach okazały się pożary w latach 1669, 1709 i 1789.

Z budynków publicznych na podkreślenie zasługują browar i słodownia wymienione po raz pierwszy w 1543 r., które mieściły się w północno-zachodniej części miasta przy murze. Spłonęły one w latach osiemdziesiątych XVIII w. W pierwszej połowie następnego wieku zostały przez miasto z trudem odbudowane. Według planu G e b a u e r a browar i słodownia znajdowały się na północ od Bramy Prabuckiej wzdłuż muru miejskiego.

Dopiero w końcu XVIII w. Susz otrzymał bruki, a od roku 1842 ulice zaczęto oświetlać latarniami.

Przy wylotach głównych dróg rozwijały się przedmieścia⁵⁰⁾. Najstarsze przedmieście — Iławskie — rozwinęło się za Bramą Szpitalną wzdłuż drogi do Iławy. Pierwsza wzmianka źródłowa pochodzi z XVI w. W 1576 r. przedmieście liczyło 20 domów. Do połowy XVIII w. liczba ta nie uległa zmianie. W 1772 r. były tam 24 domy, a w latach 1803—1812 — 23 domy. Zabudowa przedmieścia miała charakter parterowy. Na końcu przedmieścia przy drodze do Kamieńca, znajdował się cmentarz — tam gdzie obecnie — i kaplica, o której pierwsza wiadomość źródłowa pochodzi z 1532 r. Od połowy XVII w. ślad po kaplicy zaginął. Tuż za Bramą Szpitalną od połowy XVIII w. znajdował się budynek przytułku nazywanego powszechnie szpitalem, w którym od 1782 r. mieściła się także „Szkoła ubogich”, czyli szkoła nauki rzemiosł.

Od początku XVIII w. poza murami miasta znajdowały się stodoły mieszczańskie, których liczba sięgała w 1719 r. — 31, w 1751 r. — 45, w 1828 r. — 85. a w latach trzydziestych XIX w. już ponad 100. Zbudowane zostały w przeważającej liczbie poza Bramą Prabucką wzdłuż dzisiejszej ul. Jedności Narodowej, Prabuckiej i Kajki (dawnej Stodolnej). W latach 1839, 1842, 1845 i 1846 stodoły te spłonęły. Na miejscu spalonych stodoł, ze względu na brak mieszkań w samym mieście, zaczęto budować stodoły wraz z budynkami mieszkalnymi lub też same budynki mieszkalne. Tak więc powstały dwa nowe przedmieścia nazwane Prabuckim lub Nipkowskim (wzdłuż dzisiejszej ul. Jedności Narodowej) i Kwidzyńskim (wzdłuż ul. Prabuckiej).

Na południe od miasta w bezpośredniej bliskości muru miejskiego kapituła pomezkańska zbudowała dwór w XIV w., do którego należała przyległa doń ziemia. O pierwotnej lokalizacji dworu nie mamy dokładnych wiadomości. Mogą tu wchodzić w grę dwie możliwości. B. S c h m i d⁵¹⁾ wraz z innymi badaczami przypuszczają,

⁵⁰⁾ Ibidem, s. 12.

⁵¹⁾ B. S c h m i d, op. cit., s. 203.

że dwór ten został pierwotnie zbudowany na miejscu grodziska staropruskiego, a budynki gospodarcze należące do niego znajdowały się w pobliżu muru miejskiego, gdzie później stanął również sam dwór. K. J. Kaufmann⁵²⁾ natomiast, na podstawie wiadomości z okresu przed zburzeniem starego dworu (1851), na miejscu którego został zbudowany nowy, reprezentuje pogląd, że znajdował się on od początku na miejscu dzisiejszego, tj. w pobliżu muru miejskiego, a nie na terenie dawnego grodziska staropruskiego. Wydaje się, że przynajmniej pierwotnie kapituła mogła wykorzystać pod budowę dworu przygotowany teren po dawnym grodzisku. W 1414 r. został on zniszczony w wojnie polsko-krzyżackiej i wtedy też mógł być od nowa zbudowany już na innym miejscu. W drugiej połowie XV w. znowu pojawia się ślad o jego istnieniu. Po 1527 r. stał się on siedzibą zwierzchników miasta aż do 1901 r., kiedy przeszedł w posiadanie władz powiatowych, stając się mieszkaniem służbowym dla landrata pruskiego. Od XVIII w. do dworu przylegał park z pięknymi drzewami lipowymi.

2. UKŁAD PRZESTRZENNY MIASTA W OKRESIE KAPITALISTYCZNYM

(połowa XIX w. — 1945 r.)

A. Tło historyczne

W okresie kapitalistycznym Susz nie doczekał się większego rozwoju ekonomicznego, brakło ku temu jakiegos poważniejszego czynnika ożywiającego, jak np. węzłowego położenia komunikacyjnego. W 1876 r. miasto otrzymało jedynie przelotowe połączenie kolejowe na linii Malbork — Iława.

Momentem wpływającym na rozwój Susza, który stanowił także wszelką siłę atrakcyjną miasta, była obecność w nim władz powiatowych od 1818 r. Fakt ten zaciążył na urzędniczym charakterze miasta.

W Suszu, podobnie jak w wielu innych miastach Pomorza Wschodniego, istniały jedynie zakłady i warsztaty usługowe dla zaspokojenia niezbędnych potrzeb rolniczej okolicy⁵³⁾. W 1862 r. powstało przedsiębiorstwo materiałów budowlanych, które po rozszerzeniu i dobudowaniu piły tartacznej (1880 r.) i fabryki rur cementowych (1900 r.), jako największy zakład przemysłowy, zatrudniało 350 robotników. Od drugiej połowy XIX w. rozwinął się przemysł młynarski: w 1877 r. istniało 5 wiatraków (koźlaków) i jeden młyn parowy. Rok później do tej liczby doszedł jeden wiatrak holenderski. W następnych latach liczba młynów malała (1883 r. — 5, 1905 r. — 4, 1910 r. — 3). Cegielnia zaprzestała swej działalności w 1900 r. W 1849 r. Piotr Kraszyński założył fabrykę pieców, która istniała do 1927 r. W pierwszych latach XIX w. uruchomiono mleczarnię i rzeźnię (1904 r.) oraz nowocześnie je wyposażono. W dalszym ciągu rozwijał się także browar. Od 1843 r. istniała w mieście drukarnia, która zaspokajała potrzeby druku całego powiatu.

⁵²⁾ Kaufmann, s. 261.

⁵³⁾ Ibidem, s. 120—125.

Według spisu z 1910 r. naliczono w Suszu 80 rzemieślników, w tym 23 szewców, 7 piekarzy, 10 rzeźników, 6 kowali, 8 krawców, 2 ślusarzy, 3 siodlarzy, 2 zegarmistrzów, 2 cukierników, 3 szklarzy, 5 malarzy, 2 fryzjerów, murarza, cieślę, szczotkarza, rymarza, dekarza, kuśnierza i kominiarza ⁵⁴).

Nie bez znaczenia dla mieszkańców Susza, podobnie jak dla innych małych miast pruskich, była hodowla koni i bydła. Spisy liczby koni i bydła hodowanych przez mieszkańców w XIX i początku XX w. wykazały tendencje wzrostu, o czym świadczą następujące liczby: koni: 1834 r. — 110, 1854 r. — 248, 1892 r. — 384, 1902 r. — 448, 1909 r. — 461; cieląt: 1834 r. — 187, 1854 r. — 431, 1892 r. — 450, 1902 r. — 553, 1909 r. — 760; owiec: 1834 r. — 48, 1854 r. — 92, 1892 r. — 81, 1902 r. — 29, 1909 r. — 24; świń: 1834 r. — 146, 1854 r. — 255, 1892 r. — 675, 1902 r. — 1.122, 1909 r. — 1.208; kóz: 1834 r. — 16, 1854 r. — 19, 1892 r. — 57, 1902 r. — 50, 1909 r. — brak danych ⁵⁵).

Widok z lotu ptaka sprzed 1945 r.

Liczba ludności aż do pierwszej wojny światowej wykazuje niewielki wzrost i świadczy o stagnacji Susza. W 1861 r. miasto liczyło 2.801 mieszk., w 1874 r. — 3.200, w 1880 r. — 3.044, w 1890 r. — 2.909, w 1897/1900 — 3.130, w 1910 r. — 3.181 ⁵⁶).

Pierwsza wojna światowa dotknęła miasto jedynie pośrednio, godząc zwłaszcza w sprawę aprowizacji. Sytuację tę pogarszali uciekinierzy ze Wschodu, napływający do miasta, wyłoniła się przy tym kwestia mieszkaniowa.

⁵⁴) Ibidem, s. 120.

⁵⁵) Ibidem, s. 112.

⁵⁶) *Deutsches Städtebuch*, Bd. I, s. 103; A. Jelonek, *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w l. 1810—1955*, Dokumentacja Geograficzna nr 5, Warszawa 1956, s. 44.

Po zakończonej wojnie o przyłączeniu do Polski Powiśla (pow. malborskiego, sztumskiego, kwidzyńskiego i suskiego), jak również części Warmii i Mazur — zgodnie z traktatem wersalskim — miał zdecydować plebiscyt ludności na tych terenach. W Suszu i w całym powiecie w okresie przedplebiscytowym, a także w trakcie plebiscytu, szowinistyczne organizacje niemieckie rozwinęły ożywioną działalność. W dniu 21 V 1919 r. w Suszu odbyło się zebranie przedstawicieli wszystkich stronnictw niemieckich powiatu suskiego⁵⁷⁾. Włoski oddział okupacyjny stacjonujący w mieście od lutego do sierpnia 1920 r., w sile 100 osób, sprzyjał niemieckim władzom miejskim. Na czas plebiscytu zostali przywiezieni w dość dużej liczbie Niemcy z Rzeszy. W tak niepomysłnych dla Polaków warunkach 11 VII 1920 r. według wykazów niemieckich za Polską padło 8 głosów, a za Niemcami 2.438. Mimo zmniejszonego wskutek silnej germanizacji elementu polskiego w XIX i XX w. wynik głosowania nie odpowiadał rzeczywistości. W powiecie suskim największa liczba Polaków występowała w jego południowej części w miastach Biskupcu i Kisielicach⁵⁸⁾.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego nie doszło do uruchomienia nowych obiektów przemysłowych. Na podkreślenie zasługuje jednak fakt założenia w 1925 r. 6-klasowej szkoły średniej.

Ludność miasta wynosiła w 1921—1925 r. — 3.276 mieszk., a w 1931—1933 wzrosła do 3.882. Maksymalną liczbę mieszkańców — 4.481 osiągnął Susz w 1939 r.⁵⁹⁾.

B. Przemiany przestrzenne

W związku z niezbyt wielkim, ale powolnym wzrostem ludnościowym następował też rozwój przestrzenny miasta, który postępował w kierunku istniejących już z poprzedniego okresu przedmieść. Najsilniej rozwój ten zaznaczył się na dawnym przedmieściu Prabuckim, wzdłuż dzisiejszej ul. Jedności Narodowej. Odcinek drogi Kisielickiej, prowadzącej do dworca kolejowego, który stanął w 1876 r., został częściowo zabudowany, tworząc ul. Dworcową (dziś ul. 15 Grudnia). Częściowo została też zabudowana dzisiejsza ul. Kajki (dawna Stodolna). Przy ul. Dworcowej w 1881/1882 r. wzniesiono budynek dla szkoły podstawowej, a w 1901 r. — pocztowy. W 1910 r. obok szkoły wybudowano halę gimnastyczną oraz urządzono boisko sportowe. W roku 1905 zbudowano przy ul. Jedności Narodowej kościół katolicki w stylu neogotyckim.

Koszary dla stacjonującego w Suszu pułku kirasjerów powstały w 1903 r. przy drodze do Nipkowa.

Z budynków powstałych w samym mieście należy wspomnieć dom gminny, zbudowany w 1905 r. obok fary (obecnie mieści się tam kino).

W okresie dwudziestolecia międzywojennego władze miejskie wciąż napotykały na trudności w zaspokojeniu kłopotów mieszkaniowych. W 1926 r. architekt powiatowy Hoffmann na zlecenie

⁵⁷⁾ Z. Lietz, *Plebiscyt na Powiślu w r. 1920*, Roczniki Historyczne, t. 21, Poznań 1956, s. 228.

⁵⁸⁾ Ibidem, s. 201, 227.

⁵⁹⁾ Zob. przypis 56.

magistratu, w celu uregulowania zabudowy miasta, zaprojektował plan jego rozwoju przestrzennego ⁶⁰). Wcześniej, bo już w 1924 r. miasto zostało podzielone zarządzeniem policyjnym na strefy budowlane.

Na przestrzenny rozwój miasta wpłynęła hamująco wielka własność ziemska, sąsiadująca z nim, zwłaszcza w okolicy dworca kolejowego ⁶¹).

W 1927 r. przy dzisiejszej ul. 15 Grudnia wybudowano dwa domy dla urzędników, a poza tym trzy domy 10-rodzinne, sześć domów 6-rodzinnych, dwa 4-rodzinne oraz trzyrodzinny. W 1928/1929 obok budynku szkoły podstawowej postawiono nowy gmach szkolny, do którego przeniesiono szkołę podstawową. W starym budynku założono 6-klasową szkołę średnią.

W 1924 r. wzdłuż wschodniego brzegu Jeziora Miejskiego założono promenadę. Uporządkowano również dawny park, budując w nim podium dla orkiestry. Nad jeziorem urządzono kąpielisko. Ośrodek sportowy i wypoczynkowy zorganizowano poza miastem (na wschód) przy Szosie Zalewskiej. Tam wybudowano też w 1926 r. boisko sportowe wraz z halą, a w roku następnym dziecięcy dom wypoczynkowy.

Miasto otrzymało nowe bruki pod koniec XIX w. i na pocz. XX w. Ulice otrzymały na próbę oświetlenie spirytusowe w 1899 r., obok istniejącego już oświetlenia naftowego, a od roku 1904 oświetlono je całkowicie gazem. 1914 r. wybudowano wieżę ciśnień przy Szosie Zalewskiej, w następnym roku sieć wodociągową. Światło elektryczne zapłonęło w mieście w 1921 r. Prąd elektryczny dostarczała elektrownia zbudowana obok dworca kolejowego przy wydatnym udziale finansowym miasta.

W czasie działań wojennych w 1945 r. Susz uległ dużemu zniszczeniu. Najbardziej zburzone zostało śródmieście, tzn. miasto w obrębie dawnych obwarowań. Zniszczono ok. 60 proc. budynków mieszkalnych, 21 proc. przemysłowych oraz 33 proc. budynków publicznych ⁶²).

⁶⁰) Kaufmann, s. 284.

⁶¹) H. Kelleat, op. cit., s. 148, n.

⁶²) *Warmia i Mazury*, cz. 2, s. 341.